

UOT 81

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FLEKTİVLİK ƏLAMƏTLƏRİ

Gülnara V.ASLANOVA*

*İngilis dilində flektivizmin zəngin ənənələri əsasında çox güclü leksik-semantik potensial formalaşdığı kimi Azərbaycan dilində də flektivizmin qədim ənənələrinin davamı izlənməkdədir. Məsələn bundadır ki, ingilis dilində prefikslərin infiks, interfiks və suffikslərin zəngin potensialı formalaşdığı kimi Azərbaycan dilində daha çox silsiləvi sonşəkilçi elementləri yaranmışdır. Doğrudur sonşəkilçi sıranın zənginləşməsi prosesi Azərbaycan dilində flektivizm elementlərinin inkişafını keçicilik səviyyəsinə endirmişdir. Bununla belə flektivizmin izləri, xüsusilə danışıq dilində daha artıq çoxalmağa başlamışdır. Azərbaycan dilinin beynəlxalq informasiya məkanına daxil olduğu indiki mərhələdə isə flektivizmin qədim ənənələri informasiyaların gücləndiyi müasir dövrdə öz perspektivlərini yeniləşdirməyə başlamışdır. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin ilkin informasiya prosesinin ənənələri əsasında fleksiyalaşmış dil vahidlərinin də ənənələri davam etməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki **qıpqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ** kimi kök-şəkilçi flektivliyinə uyğun analitik tipli bir çox sözlər formalaşmışdır.*

Açar sözlər: leksik-semantik potensial, prefiks, infiks, interfiks, suffiks

Giriş. Dillərin daxili quruluşunda informasiya intensivliyinin təsiri ilə zaman-zaman baş verən dəyişmələr onlarda qrammatik və derivativ elementlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin bütün dillərdə daxili dəyişmələr eyni qaydada biristiqamətli şəkildə baş verməmişdir. Bəzi dillərdə qrammatik və derivativ elementlər affiksallığın zəngin ənənələrinin yaranması ilə nəticələndiyi halda başqa qrup dillərdə qrammatik və derivativ elementlər sözün daxili dəyişməsi səviyyəsində formalaşmışdır. Məsələn, aqlütinativ elementlər sözün sonunda silsilə yaratmaqla funksionallaşmışdır. Çin dilində isə qrammatik funksionallıq daha çox sözlərin yaranması prinsipi üzrə baş vermiş, derivativizm isə tonallıqla yerinə yetirilmişdir. Çin dilinin sözyaratma prosesində tonallığın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, eyni struktur tərkibə malik olan söz tonallıqla ayrı-ayrı mənalar bildirir [1, 15-29].

Məqələdə göstərilir ki, flektiv dillərin (*fleksiya* sözün sonuna əlavə olunan və morfoloji–sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem,

* *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi; Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı; aslanova_g88@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-4348-5477*

flektivlik isə söz kökünün səs tərkibində baş verən dəyişikliklər, həmçinin qrammatik mənaları fərqləndirən elementlərdir) başlıca əlaməti söz tərkibindəki dəyişmədən ibarətdir. Söz tərkibindəki dəyişmələr adi, sərbəst, formal dəyişmədən ibarət deyildir. Söz tərkibindəki hər bir dəyişmə ya qrammatik funksiyalılığın, ya da derivativ ehtiyacın nəticəsi kimi baş verir. İzahda, həmçinin sözün son şəkilçisinin dəyişməsinin də fleksiyaya aidiyyəti olduğu deyilir, ancaq şəkilçinin necə dəyişməsi və dəyişmənin hansı aspektdə baş verməsi məsələsi araşdırılır. Söz sonunda şəkilçilərin flektivlik üzrə dəyişməsi müxtəlif sistemli dillərdə (məsələn, analitik-flektiv dillərdə və aqlütinativ dillərdə) müxtəlif ola bilər.

Flektivliyin müxtəlif sistemli dillərdə təzahürü. Çin dilində flektivliyin mövcudluğu barədə fikir söyləmək çətindir. Çünki flektivliyə xas olan bütün funksionallıqlar tonallıq vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də flektivliyin öz təzahür formaları mövcuddur. *Məsələn*, Azərbaycan dilində sözün başlanğıcındakı *c* samitinin *y* samitinə keçidi ilə əlaqədar formalaşmalı *cır-yırt* sözləri bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. *Cırmaq* sözünün *cır* kökü özünün semantik müstəqilliyini mühafizə etdiyi halda, *yırtmaq* sözünün *yır* kökü semantik müstəqilliyini itirmişdir. Yalnız sonuncu fuzial *c* samitinin affiksallıq funksiyası hesabına *cır-yır* köklərinin eyni semantik keyfiyyətə malik olduğu sübuta yetirilə bilər. Sözün daxilində isə ilk və son elementlərin əlaqələndirilməsinə xidmət edən sait səsin dəyişməsi daxili fleksiyanın izi kimi təsəvvür yaradır. Sözün daxili elementinin dəyişməsi, məsələn, *kip*, *köp*, (*həcm*) *tap* (*hündürlük*) *təp(ə)*, *tüp* (*mərkəz*) kimi sözlərdə müşahidə edilir. Sözün son elementinin dəyişməsi isə *qap* (*maq*), *qap* (*aq*), *qab*, *qab* (*ıq*) kimi sözlərdə baş verir.

Azərbaycan dilində flektivizmin izləri, eyni zamanda samitlərin fuzial yolla söz sonundakı samitə yanaşmasında (*art*, *arx*, *ard*, *alt*, *ərk*, *ört*, *ölq*, *üst*, *bərk*, *sərt*, *kərt*, *qorx*, *qırx*), həmçinin sözün daxilindəki samit birləşmələrində (*atlan*, *doğru*, *oğru*) görmək olur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dillərin tipologiyası barədə bir sıra tədqiqatlar aparılmış olsa da, xüsusən analitik dillər üçün səciyyəvi olan və həm də fəaliyyəti davam edən flektivliyin xarakteri, onun qrammatik və derivativ funksiyaları barədə dərinləşdirilmiş tədqiqatlar, demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Ona görə də analitik dillərə daha çox xas olan flektivizmin bəzi xarakter cəhətlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

2018-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş “*İzahlı dilçilik terminləri lüğəti*”ndə fleksiya, flektiv dillər, flektiv quruluş, flektiv morfolojiya, flektiv sözdəyişmə, flektiv təkrar barədə müxtəsər məlumatlar verilir. *Məsələn*, fleksiya ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı kimi şərh verilir: “*Fleksiya* – söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem. Bu iki şəkildə özünü göstərir: 1. hallanma, dərəcələnmə və ya təsərif zamanı sözlərin son şəkilçilərinin, yaxud söz əsası daxilində səslərin dəyişməsi ilə yeni söz formalarının yaradılması üsulu” [2, 188].

Fleksiya ilə əlaqədar əlavə olaraq deyilir ki, sözlərin hallanma və təsərif zamanı söz əsaslarında dəyişikliklər də fleksiya adlanır. Fleksiya iki cür olur: *a) daxili və b) xarici fleksiya* [2, 188]. Burada əlbəttə ki, daxili və xarici fleksiyanın parametrləri ümumi şəkildə verilir, yerdə qalan problemlərin açılışı bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssislərin öhdəsinə düşür. Flektiv dillərlə bağlı şərhə həmin üsula daxil olan dillərin ümumi xarakteristikası nəzərə çatdırılır, lakin lüğət bu sahəyə aid xüsusi elmi-tədqiqat səciyyəsi daşmadığından flektivlik barədə təsəvvürlər də yalnız istiqamətverici təsəvvürlər yaradır.

Lüğətdə flektiv təkrarlar barədə məlumat da verilir və bunlara dair Azərbaycan dilinə məxsus aşağıdakı nümunələr verilir: *kağız-kuğuz, çarıq-çuruq, ağac-uğac, qara-qura, şəlpə-şülpə, gədə-güdə* [2, 189]. Flektiv dillərlə bağlı mənbələrdə qeydə alınan məlumatlarda deyilir ki, bu dillər morfoloji quruluşa üçüncü tipdir. Onlar flektivləşdirən, üzvi *formal, fuziyahı və insiraftı dillər* də adlandırılır. Burada göstərildiyinə görə Vilhelm fon Humboldt flektiv dillərə təkcə daxili dəyişiklikləri yox, həm də affikslərlə ifadəni də daxil edirdi. O israr edirdi ki, Çin dili amorf deyil təcrid olunmuş dildir, yəni qrammatik mənalar bu dildə söz sırası və intonasıya ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilinin daxili quruluşunda fleksiyaya dair bir çox faktlar mövcud olduğu halda bu məlumatda fleksiya ilə əlaqədar verilən nümunələrin hamısı ərəb mənşəli sözləri əhatə edir. Burada göstəriləyi kimi, Azərbaycan dilindəki *hökm, hakim, hökumət, məhkum, məhkəmə, istehkam, hikmət, mühakimə, möhkəm* sözləri bu dildə müstəqil leksik vahid kimi işlənir. Ərəb dilində isə həmin sözlər müəyyən derivation, bəzi hallarda isə, hətta relyasyon qrammatik əlaqələrin göstərişləri və nəticələri kimi işlənir. Daxili fleksiya onun aid olduğu dillərdə müvafiq sistem yaradır. Yəni fleksiyanın mövcud olduğu dillərdə onun həm ümumi və həm də hər bir ayrıca dilə məxsus təzahürləri meydana çıxır. Bu mənada, məsələn, ərəb dilindəki *xəbər* sözü *əxbar, tərəf* sözü *ətraf* kimi dəyişərək kəmiyyət anlayışı bildirir. Daxili fleksiya bütün dillər üçün səciyyəvi əlamət sayılır. Məsələn, ingilis dili analitik-flektiv dil kimi özünəməxsus daxili fleksiya əlamətlərinə malikdir. Bu dildə daxili fleksiya daha çox feillərdə, xüsusən feilin zaman kateqoriyasında müşahidə edilir. Fleksiya ilə əlaqədar digər bir məlumatda göstərilir ki, flektiv dillər dəyişikliyi sözün kökündə gedən dillərdir. Belə dillərə *insiraftı (dəyişkənli)* dillər də deyilir. Dildə fleksiya daxili və xarici funksiya daşıyır. Xarici fleksiya sözün kök hissəsinə təsir etmir, yəni söz kökündən sonra baş verən hadisə kimi meydana çıxır. Məsələn, rus dilindəki *карта, карты, на карте* sözlərində olduğu kimi. Daxili fleksiya isə fleksiyanın kəskin təzahürüdür.

Bəzi məlumatlarda flektivliyin sintetik dillərə, bəzilərinə isə analitik dillərə xas olduğu barədə söhbət gedir. Aqlütinativ dillərdə isə flektivliyin mövcudluğu barədə ciddi bir fikir irəli sürülmür, halbuki aqlütinasiya mərhələsindən əvvəlki mərhələdə həmin dillərdə flektivizmin təzahürləri mövcud olmuş və həmin izlər dilin struktur tərkibində indiyədək saxlanılır. Məlumatların birində göstərilir ki, flektiv quruluş sintetik tipli dillərin qaydalarını

özündə əks etdirir. Bu dillərdə fleksiya sözlərin flektiv formalar əsasında dəyişməsi ilə baş verir. Fleksiya nəticəsində bir neçə məna bir yerdə ifadə olunur. Bu mənada flektiv quruluş aqlütinasiyadan fərqlənir, çünki aqlütinasiyada hər bir formant, ancaq bir məna bildirmək üçün işlənir. Bu məlumatda klassik və sabit quruluşlu dillərdə flektivliyin mövcud olduğu göstərilir. Klassik dillər sırasında rus dilinin və latın dilinin aparıcı mövqeyə malik olduğu göstərilir ki, həmin dillərdə flektivlik qrammatik funksionallığın təməli kimi qiymətləndirilir. Hind-Avropa dilləri isə sabit quruluşlu hesab edilir ki, bu dillərdə də flektivliyin ənənəvi təzahürlərinin aparıcılıq təşkil etdiyi göstərilir. Eyni zamanda sami dillərin və siam dillərinin flektiv quruluşu malik olduğu təqdir edilir.

Flektivliyin əlaməti kimi rus dilindəki hallanmaya dair müvafiq nümunələr verilir. Məsələn, *xopouuuü* sözünün sonundakı *-uu* şəkilçisi adlıq halı, tək kəmiyyəti və kişi cinsini bildirir. Üç qrammatik mənənin bir formant ilə ifadəsi flektivizmin ifadə vasitəsi hesab edilir. Bununla da flektivlik əlaməti kimi işlənən son şəkilçilərin aqlütinativ dillərdəkindən fərqli olduğu göstərilir. Çünki aqlütinativ dillərdə, xüsusən Azərbaycan dilində kəmiyyət şəkilçisi yalnız kəmiyyəti (*ağac-ağaclar*), mənsubiyyət şəkilçisi yalnız mənsubiyyəti (*kitabım*), hal şəkilçisi yalnız halı (*kitabı*), xəbərlik şəkilçisi isə yalnız xəbərliyi (*kitabdır*) göstərmək üçün işlənir. Burada göstəriləni kimi, bəzən dilçilik tədqiqatlarında flektivliyin şəkilçilər vasitəsi ilə təzahür etdiyi nəzərə alınaraq bu strukturun aqlütinativ dillərdən törədiyi fikri konkret dil faktları ilə özünü doğrultmadığı göstərilir. Burada eyni zamanda flektivizmin bəzi dillərdə sıradan çıxması və ya çıxmaya məruz qalması labüd proses kimi nəzərə alınsa da rus, litva, irland dillərində flektivizmin protohind-Avropa ənənələrinə uyğun olaraq saxlandığı barədəki fikirlər təqdir olunur. İngilis, bolqar və afrikans dilləri isə sırf analitik dillər olduğu üçün onlarda flektivizm ənənəsinin daha artıq mühafizə edildiyi qeyd olunur. Burada, həmçinin ayrı-ayrı analitik-flektiv dillərdə flektivizmin özünəməxsus əlamətlərə malik olduğu barədə nümunələr verilir.

Analitik dillərdə isə flektivin rudimenti sözdəyişmənin qədim elementinin təzahürü kimi konservasiya olunur. *You see me* (təsirlik hal) (Sən məni görürsən). Burada flektivlik barədə verilən məlumat linqvistik tədqiqatların yekun nəticəsi kimi təqdim olunur, lakin bu məlumatı əlbəttə ki, flektivliyin tam şərhini kimi qəbul etmək olmur. Bu mənada ki, verilən məlumatda, ancaq bir növ xarici fleksiya nəzərdə tutulur, fleksiyanın fuziya ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmır, daha əsas isə flektivlik daha çox sözdəyişmə (qrammatiklik) səviyyəsində təqdim edilir, halbuki flektivlik bir dil prosesi kimi həm relyativ-qrammatik, həm də derivativ funksiyaya malikdir. Dil sistemi elə bir zəncirvari struktura malikdir ki, burada hər hansı bir element fərdilik təşkil etmir və ümumi ardıcılığın bir struktur vahidindən ibarət olur. Odur ki, flektivlik elementləri də dil sisteminin struktur vahidi kimi tək-cə qrammatik-relyativliyə xidmət etmir, həmçinin derivativ xarakterə malik olur. Buna görə də flektivlik və onun formal elementləri ilə yanaşı funksional xarakteri barədə nə qədər fərqli izahlar olsa da belə inkaredilməz faktır ki, həmin elementlər qrammatikliyə xidmət etdiyi kimi

onların derivativ funksiyaları da mövcuddur. Bu iki xüsusiyyət dil strukturunda daimi bir vəhdət təşkil edir, çünki həmin xüsusiyyətlər ilkin informasiya dilinin aparıcı atributlarından ibarət olmuşdur.

Məsələn, köksözlü dillərdə tonallıq, analitik dillərdə yanaşma və idarə olunma, həmçinin məhdud affiksallıq, aqlütinativ dillərdə intensiv affiksallıq meydana çıxmışdır. Bu vasitələr əvvəlcə sözlərin əlaqələndirilməsinə xidmət etdiyi kimi sonrakı mərhələlərdə yeni informasiyaların ifadə olunması vasitəsinə çevrilmişlər. Bu ənənə getdikcə hər bir dil qrupunda özünəməxsus qaydalar sistemi yaratmış və bu qaydalar sistemi də təkmilləşərək dillərin daxili normalarını formalaşdırmışdır. Ona görə də fleksiyanın xarici və daxili olmasına baxmayaraq qrammatik və derivativ olmaqla ikili funksiya daşdığı barədəki fikirlər tamamilə həqiqətə uyğundur. Fleksiya və onun funksional təbiəti barədə verilən məlumatların birində göstərilir ki, flektiv dillərin başlıca əlaməti onlarda sözün bütövlüyü və üzvlənməsi ilə bağlıdır. Sözün bütövlüyü, vəhdəti onun ifadəliliyi və qrammatik təşəkkülü ilə üzvlənməsi isə onun ifadə tərkibindəki mövcudluğu üzrə müəyyən edilir. Bu başlıca olaraq müstəqil sözlərə aiddir, köməkçi sözlər isə morfoloji əlaməti olmadan formalaşmış elementlərdən ibarətdir. Flektivlik dil vahidlərinin struktur tərkibində çoxşaxəli quruluşa malikdir. Burada göstəriləyinə görə F.F.Fortunatov flektiv dilləri müəyyən edərkən onların kökdaxili və affikslərlə ifadəsini nəzərə almışdır. Yəni flektivlik dil vahidləri kimi sözlərin daxili əlaməti və həm də sözlərə yanaşan affikslərlə meydana çıxır. Vilhelm Humboldt isə flektivliyin nitq tələbatlarına görə onun daxili mənasının dəyişməməsi ilə ikili ifadəyə çevrilməsi üzrə formalaşdığı fikrini irəli sürür [6]. Flektivliyin vacib əlaməti dildə sözlərin sintaktik əlaqə üzrə relyasion formada işlənməsindən ibarətdir. Məsələn, rus dilindəki *новые парты были поставлены в коридоре* cümləsində cəm halında mübtədə kimi ifadə olunan *парта* sözü 4 dəfə, adlıq halda isə 2 dəfə ifadə olunur (*новые парты, парты были, парты поставлены, парты в коридоре; новые парты; парты поставлены*). Bu məlumatda az da olsa fleksiyanın derivativ xarakteri məsələsi də nəzərə alınır [3]. Aydın ki, bütün dillərdə qrammatik və derivativ elementlər özünəməxsus paradigma üzrə funksionallıq yaratdığı kimi onların özlərinin hər birinin özünəməxsus əlamətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyət hər bir dil paradigmasında olduğu kimi flektivlik paradigmasında da özünü göstərir. Belə ki, məsələn, rus dilində analitiklik və flektivliyin rəngarəng təzahür formaları olduğu kimi bu dildə, həmçinin sintetiklik əlamət də mövcuddur. Ona görə də rus dilindəki flektivizm əlamətləri alman dilindəkindən, fransız dilindəkindən, italyan dilindəkindən, o cümlədən ingilis dilindəkindən fərqlənir. Rus dilinin qrammatik quruluşunda ayrı-ayrı affikslərin, *pristavkaların* (önşəkilçilərin) suffiks və sonluqların özünəməxsus rolu vardır. Rus dilinin flektiv quruluşu elədir ki, bu elementlərin hər biri ayrıca bir formal mənanı ifadə etməklə məhdudlaşmır, bir neçə qrammatik mənanı əhatə edə bilər. Məsələn, *зима* sözündə *-a* sonluğu təkə bir qrammatik məna bildirmir. Bu sonluq vasitəsi ilə sözün qadın cinsində olduğu, tək kəmiyyət bildirdiyi və adlıq halı ifadə etdiyi anlaşılır. Ona görə də

rus dilinin affiksləri çoxmənali affikslər kimi səciyyələndirilir. Rus dilində affikslərin çoxmənallığı (çoxfunksiyalılığı) və çoxtipliyyəti ona dəlalət edir ki, sözlərin özü də tək bir affikslə yox, müxtəlif affikslərlə formalaşır. Məsələn, isimlərdə orta və qadın cinsinə aid olan hal forması hər bir cinsə aid ayrıca vasitələrlə ifadə edilir ki, bu da flektivliyin eyni elementlərlə yox, müxtəlif tipli elementlərlə baş verdiyini göstərir. Məsələn: *сел-о və узб-а; сел-а və узб-ы; сел-у və узб-е* kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar [4]. Bu sözlərdəki hər bir sonluq tək-cə müəyyən bir halı yox, həm də ismə məxsus cins anlayışını bildirir. Sonluqların hər biri eyni zamanda kəmiyyət bildirdiyi kimi hər bir kəmiyyət də özünün hal sonluğu ilə ifadə olunur.

Hind-Avropa dillərində fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növləri barədə daha çox bəhs edilir. Bununla belə analitik quruluşlu hind-Avropa dillərində fleksiyanın bütün parametrləri, demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu dillərdə xarici fleksiya sözün sonuna ayrı-ayrı sonluqların və sufikslərin artırılması kimi izah olunur. Sözün sonuna qoşulan həmin elementlərin qrammatik mənası xarici fleksiyanın təzahür forması kimi işıqlandırılır.

Sami dillərdə daxili fleksiya üçfonemli (üçsəslə) köklərdəki dəyişmələrlə ifadə olunur. Məsələn, ərəb dilindəki üçfonemli *qtl* tərkibli *qətl* sözündə öldürmək mənasını bildirir. Sözün tərkibində sait səslərin müəyyən dəyişmə formaları üzrə həmin kökdən təməl mənasını saxlayan yeni sözlər düzəlir. Məsələn, *qatala* sözü üçfonemli *qtl* tərkibinə saitlərin daxil edilməsi yolu ilə düzəlir və *o öldürdü* mənasını bildirir.

Ərəb dilinə məxsus bu kimi fleksiyalı formalar, əlbəttə ki, başqa flektiv dillər üçün eyni mexanizm deyildir. Çünki hər bir dilin özündə daxili fleksiyanın özünəməxsus variantları formalaşmışdır. Məsələn, alman dilindəki tək haldakı *Vater, Mutter, Vogel* sözləri adla yanaşı daxili fleksiya nəticəsində cəmlik də bildirir: *Witer, Mütter, Vögel*. İndiki zamanın ikinci şəxsin təkindəki *-du singst (sən oxuyursan)* forması eyni qayda üzrə daxili fleksiya nəticəsində keçmiş zaman anlayışı bildirir: *du sangst (sən oxudun)*; indiki zaman üçüncü şəxsin cəmində *sie tragen (onlar daşıyır)* daxili fleksiya nəticəsində keçmiş zamanın üçüncü şəxsinə ifadə olunur: *sie trugen (onlar daşdıılar)*.

Oxşar paralelləri rus dilində də müşahidə etmək olur. Məsələn, indiki zamana aid *некы* (bişirirdi), keçmiş zamanda *нек* (bişirdim). Analoji paralellər *бегы-бёз* (qaçıram-qaçdım), *кекы-кёк* (kəsirdi-kəsdim) kimi nümunələrdə söz sonundakı fleksiyanın əlamətləri hesab olunur. Bu cür dəyişmələr nə zamansa hind-Avropa dillərində, ancaq fonetik xarakter daşmışdır. Belə dəyişmələrin baş verməsi isə səs dəyişmələrinə məxsus qanunauyğunluqlar əsasında baş vermişdir.

Hind-Avropa dillərində daxili fleksiya, həmçinin suffikslərin iştirakı ilə qrammatik qaydaya, prefikslərlə və hətta infikslərlə ifadə olunur. Burada göstərilətinə görə istər daxili və istərsə də xarici fleksiya bir tərəfdən qrammatik əlaqələrin tənzimləyicisi kimi çıxış edərsə digər tərəfdən yeni sözyaratmanın da formalaşmasına təsir göstərir [5].

Flektivliklə bağlı araşdırmalarda onun müxtəlif formalarla yaranması

proseslərindən də bəhs edilir. Məsələn, rus dilində daxili fleksiyanın şərhı ilə əlaqədar göstərilir ki, bu dildə daxili fleksiya üç əsas istiqamətdə baş verir. Birincisi fonetik dəyişmələr hesabına yaranan fleksiyadır ki, buna dair gətirilən nümunələrdə sözün tərkibindəki fonetik elementlərin tələffüz, deyiliş variantı əsas götürülür. Məsələn, *друг* (dost) sözünün *друг, лоб* (alın) sözünün *лоп* kimi deyilişi buna nümunə gətirilir. Qeyri-fonetik adlandırılan ikinci qrup fleksiya isə əslində derivativ xarakter daşıyır və fonetik fleksiyadan fərqlənir. Çünki fonetik fleksiya adı ilə təqdim edilən nümunələrdəki fonetik dəyişmə yalnız formal xarakter daşıyır. Qeyri-fonetik fleksiyaya dair aşağıdakı kimi nümunələr misal göstərilir: *друг-друг-друг; друга-другей-дружеский*.

Morfoloji fleksiyaya dair göstərilən nümunələrdə də eyni morfoloji əlamətin bir neçə qrammatik mənanı özündə birləşdirməsi əsas hesab edilir. Məsələn: *стол-стола, кот-кота, лоб-лоба, лобу* nümunələrində olduğu kimi.

Qrammatik dəyişmələrə gəlincə verilən nümunələr əsas etibarlı ilə sözün tərkibindəki elementlərin dəyişməsi ilə baş verən derivativ prosesləri xatırladır: *собирать-собрать, убеждать-убеждать, называть-назвать* sözlərində olduğu kimi [6, 148-153].

İngilis və alman dillərində isə daxili fleksiyanın ablautda baş verməsi ilə bağlı nümunələr gətirilir: *sing* (oxumaq), *sang* (oxudu); *drink* (içmək), *drank* (içdi); *sung* (oxunan), *song* (mahnı); *drank* (içilmiş).

Alman dilində isə analoji hadisəyə dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *sing – en* (oxumaq), *sang* (oxudu), *trink* (içmək), *trank* (içdi), *g/e-sung-en* (oxunmuş), *g/e –trunkren* (içilmiş), *ge-sang* (mahnı) [7].

İngilis dilində də fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növlərinin mövcudluğu barədə mənbələrdə müvafiq məlumatlar verilir. Verilən məlumatlarda göstərilir ki, daxili fleksiya dilin sintetik təbiətliyi ilə daha çox meydana çıxır. Doğrudur ki, analitik-flektiv dil kimi ingilis dili də sonsəkilçilikdən xali deyildir. Ona görə flektivliyin təkə qrammatikliklə əlaqədar meydana çıxmasını iddia etmək doğru sayılır.

İngilis dilində daxili fleksiya, hər şeydən əvvəl qrammatik dəyişmələrin müxtəlif növlü forması hesab edilir. Sözün struktur tərkibindəki dəyişmələr fonetik, morfoloji, qrammatik xarakterli şəkildə baş verir. Söz tərkibində baş verən dəyişmələr ayrı-ayrı paradıqmalarda özünəməxsus mənalara baş verməsini şərtləndirir. Qrammatik səviyyəli dəyişmələrdə dəyişən elementlərin hesabına müvafiq qrammatik məna ifadə olunur. Belə dəyişmələr söz tərkibində baş verdikdə onu daxili fleksiyanın təzahürü kimi nəzərə almaq olur. Belə ki, söz tərkibindəki hər bir elementin dəyişməsi müvafiq paradıqma üzrə uyğun qrammatik məna bildirir. Burada daxili fleksiyanın sait dəyişməsi kimi baş verməsi nəzərdə tutulmur [7].

Daxili fleksiyanın mövcudluğu ilk dəfə hind-Avropa dillərində müşahidə edilmişdir. Xüsusən german dillərində flektivzmin müxtəlif növləri formalaşmışdır. Daxili fleksiyanın daha qədim forması alman dilinin intensiv xarakterli “*güclü feilləri*”ndə və ingilis dilinin “*qeyri-standart*” feillərində müşahidə

edilmişdir. Sait səslərin söz tərkibindəki flektivlik funksiyasını ifadə etmək üçün *ablaut* və *umlaut* terminlərindən istifadə edilir. *Ablaut* feillərdə və feildən düzəlmiş sözlərdə, *umlaut* isə saitlərin isim tərkibindəki dəyişmələri adlandırmaq üçün işlədilir. *Məsələn*, alman dilindəki *ablaut* aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edilir: *singen-sang-gesungen*, *trinken-trank-getrunken*. İngilis dilindəki *ablautu* aşağıdakı nümunələrdə görmək mümkündür: *sing-sang-sung*, *drink-drank-drunk*. Söz tərkibində sait səslərin dəyişməsi ilə neytral forma, keçmiş zaman və feili-sifət forması yaranır. İngilis dilindəki *ablautu* nümunə kimi *do-did-done* sözlərini də misal göstərmək olar ki, burada da təkcə saitlər yox, həm də samitlər dəyişə bilər.

Nəticə. Dillərin tipoloji təsnifində tam şəkildəki arqumentləşdirmə olmadığı kimi fuziya məsələsi də bütövlükdə həll edilməmiş qalmaqdadır. Ancaq müxtəlif elementli dillər üzrə araşdırma aparıldıqda fuziyanın ayrı-ayrı dillərdəki morfoloqik və derivativ funksiyaya malik olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Hətta fuziyanın müəyyən dərəcədə qrammatik funksiyaya malik olduğu barədə də müəyyən faktların mövcudluğunu təsdiq edən nümunələri müəyyən etmək istisna deyildir. Aytən Hacıyeva yazır ki, “Yarandığı dövrdən etibarən ətrafında gizlin diskussiya və mübahisələr bitməyən dilçilik sahəsi olan linqvistik tipologiya dillərin təsnifatlandırılması işində əsas sistem yavaşmanı ortaya qoymasına baxmayaraq həmin sistemin işləkliyini təmin edə biləcək araşdırma mexanizmləri və bölgü meyarları ilə bağlı hələ də tam yekdil rəy formalaşmamışdır” [8, 11-15].

Dillərin tipoloji quruluşu barədəki yeni təsnifatların ortaya çıxacağından və ya həmin təsnifatların təkmilləşdiriləcəyi ehtimallarından asılı olmayaraq dil sistemində fleksiyanın mövcudluğu inkaredilməz bir həqiqətdir. Məsələ bundadır ki, XIX əsrdən dil tipologiyaları və flektivlik barədə araşdırmaların davam etməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, fleksiyanın həddləri barədə də tam və bitkin təsəvvür yaradılması mümkün olmamışdır. Halbuki bu hadisə mövcuddur və müxtəlif sistemli dillərdə onun həm oxşar, həm də fərqli əlamətləri baş vermişdir. Fleksiya analitik-flektiv dillərdə müvafiq struktur tərkibdə formalaşdığı kimi aqlütinativ dillərdə də onun özünəməxsus təzahür formaları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov R.İ., İmamyanı Aiduli, Abbasova K.Ə. Çin dili. Dərs vəsaiti. – Bakı: Meqaprint, - 2014. - 110 s.
2. Sadiqova S., Hüseynova N., Abdullayeva İ., Novruzova S., Həsənli Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. – Bakı: Elm, - 2018. - 912 s.
3. Флективный тип языков. myfology.ru/ yazikozmanie /sopostavitelno-tipologicheskoe yazikoznanie/flektivngj-tip-yazikov. 28.08.2016.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза Ф.А., и Ефрона И.А.: dic.academic.ru/dic.usf/brokgauza ofron/107 738/ Флекция. 16 марта 2020 г.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. §48. Чередования и внутренняя флексия. Грамматика: classes.ru/grammar/134 Reformatsky/worddocuments/48.htm.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект пресс, - 2014. - 536 с.
7. Внутренняя флексия // <https://helpiks.org/2-43440.html>. 5 февраль, 2015 г.

8. Nacıyeva A.Y. Dilçilikdə türk saitinin tipoloji “missiyası” problemi (bir daha ilkin türk ablautu haqqında). // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 3. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2012. - s. 11-15.

ЗНАКИ ФЛЕКСИОНИЗМА В РАЗНЫХ СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Гюльнара В.АСЛАНОВА

РЕЗЮМЕ

Как в английском языке формируется очень сильный лексико-семантический потенциал на основе богатых традиций флексионизма, так и в азербайджанском языке наблюдается продолжение древних традиций флексионизма. Дело в том, что по мере формирования в английском языке богатого потенциала инфиксов, интерфиксов и суффиксов префиксов в азербайджанском языке появилось больше серийных окончаний. Правда, процесс обогащения конечного суффикса свел развитие элементов словоизменения в азербайджанском языке к уровню скоротечности. Однако стали преобладать следы негибкости, особенно в разговорной речи. На современном этапе вхождения азербайджанского языка в международное информационное пространство древние традиции инфлексионизма начали обновлять свои перспективы в современную эпоху информационного усиления. В то же время продолжают традиции флективных языковых единиц, основанные на традициях первичного информационного процесса азербайджанского языка. Например, многие слова аналитического типа образовались в азербайджанском языке в соответствии с корневой суффиксальной негибкостью, такие как **qırqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ**.

Ключевые слова: лексико-семантический потенциал, префикс, инфикс, интерфикс, суффикс

SIGNS OF INFLECTION IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

Gulnara V.ASLANOVA

RESUME

Just as a very strong lexical-semantic potential is formed in the English language on the basis of the rich traditions of inflectionism, so the continuation of the ancient traditions of inflectionism is observed in the Azerbaijani language. The point is that as the rich potential of infixes, interfixes and suffixes of prefixes is formed in English, more serial ending elements have appeared in the Azerbaijani language. It is true that the process of enrichment of the final suffix has reduced the development of elements of inflection in the Azerbaijani language to the level of transience. However, traces of inflexibility have become more prevalent, especially in colloquial language. At the present stage of the Azerbaijani language's entry into the international information space, the ancient traditions of inflectionism have begun to renew their perspectives in the modern era of strengthening information. At the same time, the traditions of flexed language units based on the traditions of the primary information process of the Azerbaijani language continue. For example, many words of analytical type have been formed in the Azerbaijani language in accordance with the root-suffix inflexibility, such as **qırqırmızı, sapsarı, gömgöy, dümağ**.

Keywords: lexical-semantic potential, prefix, infix, interfix, suffix